

ЗАСТОСУВАННЯ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ В ЧАСТИНІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСНИКА У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

APPLICATION OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS DECISIONS IN TERMS OF ENSURING DEFENSE COUNSEL IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Єрохін В.В.,
ад'юнкт

Харківського національного університету внутрішніх справ

У статті розкривається проблема застосування практики Європейського суду з прав людини в частині забезпечення захисника у кримінальному судочинстві. Акцентується увага на тому, що чинним Кримінальним процесуальним кодексом України введено новелу, а саме: кримінальне процесуальне законодавство України застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини, що обумовлює особливу актуальність цього питання. Окрема увага приділена рішенням ЄСПЛ, винесених проти України, щодо констатації порушення права на забезпечення захисника.

Ключові слова: правова допомога, захисник, право на захист, забезпечення захисника, кримінальне судочинство, практики Європейського суду з прав людини.

В статье раскрывается проблема применения практики Европейского суда по правам человека в части обеспечения защитника в уголовном производстве. Акцентируется внимание на том, что действующим Уголовным процессуальным кодексом Украины введено новеллу, а именно: уголовное процессуальное законодательство Украины применяется с учетом практики Европейского суда по правам человека, что обуславливает особую актуальность этого вопроса. Особое внимание уделено решениям ЕСПЧ, вынесенным против Украины, по констатации нарушения права на обеспечение защитника.

Ключевые слова: правовая помощь, защитник, право на защиту, обеспечение защитника, уголовное судопроизводство, практики Европейского суда по правам человека.

The author of the article analyzed the problem of application of the European Court of Human Rights decisions in the provision of counsel in criminal proceedings. The author focused attention on the fact that the current Criminal Procedure Code of Ukraine introduced a novel according to which the criminal procedure legislation of Ukraine applied taking into account the decisions of the European Court of Human Rights, which makes special importance of this issue. The author paid attention to the decision of the ECHR against Ukraine on a finding of violation of the right to secure counsel.

Key words: legal aid, defense counsel, right to protection, providing counsel, Criminal Justice, practice of European Court of Human Rights.

Постановка проблеми. Із часу прийняття КПК України 2012 р. одним із суттєвих питань є застосування практики Європейського суду з прав людини СПЛ (далі – ЄСПЛ), зокрема, в частині забезпечення захисника, на порушення чого неодноразово вказував у своїх рішеннях ЄСПЛ. З цього питання варто підтримати думку О. Г. Яновської про те, що участь адвоката в кримінальному провадженні є важливою гарантією прав і законних інтересів осіб, яких він уповноважений захищати і котрим надає правову допомогу, а також є необхідною умовою реалізації конституційного принципу змагальності сторін (ст. 22 КПК) [1, с. 201].

Стан дослідження. Питання процесуального статусу захисника в кримінальному судочинстві, а також здійснення ним захисту прав та законних інтересів особи неодноразово привертала увагу і були предметом дослідження таких учених: С. Є. Абрамського, М. Р. Аракеляна, Ю. М. Грошевого, Я. М. Жукорської, О. В. Капліної, О. О. Кочури, Т. В. Корчевої, В. Т. Маляренка, О. В. Мартовицької, В. О. Святоцької, А. Р. Туманянц, О. Г. Шило, Ю. П. Яновича, О. Г. Яновської та ін. Проте останні зміни, внесені до чинного КПК України, обумовлюють перео-

смилення наукових поглядів стосовно застосування практики Європейського суду з прав людини в кримінальному судочинстві.

Тому **метою** даної статті є дослідження практики ЄСПЛ в частині забезпечення захисника в кримінальному провадженні, на підставі чого запропонувати пропозиції щодо вдосконалення положень кримінального процесуального законодавства України з цього питання.

Виклад основного матеріалу. Як свідчить дослідження, на сьогодні правове регулювання забезпечення захисника в кримінальному судочинстві здійснюється як на міжнародному, так і національному рівні. З приводу цього слід навести думку М. Р. Аракеляна, який слушно зазначив, що на сьогодні сфера захисту прав і свобод людини та громадянина піддається кардинальним змінам, у зв'язку з чим дана сфера не може вважатися винятковою компетенцією національного права. На визначення національної політики в даній сфері помітний вплив чинять розроблені останнім часом як універсально-міжнародні правові, так і регіонально-правові стандарти. Ідея верховенства права, пріоритетність міжнародного права перед внутрішньодержавним, а також реаліза-

ція і захист фундаментальних прав і свобод людини є основою формування сучасного світового порядку і сучасних міжнародних відносин [2, с. 147], що ми підтримуємо, оскільки міжнародні правові стандарти забезпечують ефективне формування та розвиток національного законодавства у відповідній правовій сфері, в тому числі при формуванні правового механізму реалізації права на захист.

Зважаючи на мету дослідження, слід розглянути норми Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод 1950 р. [3] (далі – Конвенція), у положеннях ст. 13 якої закріплено, що кожен має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі, що стосується й України, яка ратифікувала зазначену Конвенцію ще в 1997 р. У свою чергу, забезпечення права на захист відповідно до ст. 129 Конституції України [4] та ст. 7 КПК України [5] є однією з основних засад кримінального провадження.

У цьому контексті слід звернутися до практики Європейського суду з прав людини, оскільки на міжнародному рівні саме він уповноважений розглядати скарги заявників щодо порушення національними судовими та іншими органами держави-учасниці норм Конвенції, в тому числі й щодо України. У цьому напрямі дослідження зазначимо, що з часу прийняття Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» у 2006 р. [6] практика ЄСПЛ стала джерелом права, а його рішення – обов'язковими для виконання. Більш того, зважаючи на євроінтеграційні процеси та постійне зростання заяв проти України щодо порушення норм Конвенції, дане питання набуває особливої актуальності. Зокрема, станом на 31 грудня на 2012 р. на розгляді перебувало 10 тис. 450 справ проти України (8,2 % від загальної кількості справ), а вже в 2013 р. – 13 тис. 700 справ (13,3 % від загальної кількості справ) [7].

З практичної точки зору на сьогодні одним із досить проблемних залишається питання щодо виконання пілотних рішень ЄСПЛ, оскільки в них останній визнає систематичне невиконання рішень щодо вже раніше вказаних порушень, по яких Україну зобов'язано негайно вжити заходів щодо вдосконалення національного законодавства та практики його застосування з цих питань. Констатація таких порушень щодо України викликана існуючими законодавчими прогалинами, так і неправильною практикою її застосування правоохоронними органами та судом.

З огляду на мету та задачі дослідження, в якості прикладу слід навести рішення у справі «Балицький проти України» від 03 листопада 2011 р. (набуло статус остаточного 03 лютого 2012 р.). Зокрема, в цьому рішенні ЄСПЛ констатував порушення п. 1 та підпункту «с» п. 3 ст. 6 Конвенції, оскільки особа надала показання, які стали приводом для обвинувачення і в подальшому були використані судом для засудження заявника. При цьому такі показання відбирались в особи формально, зокрема попередньо як у свідка під час його адміністративного арешту. Водночас особу фактично допитували як підозрю-

ваного, не забезпечуючи при цьому права мати захисника та права не свідчити проти себе. Також, з огляду на використання слідчими органами практики, коли, незважаючи на наявність у матеріалах кримінального провадження підстав для кваліфікації злочину, розслідування якого вимагає обов'язкової участі захисника, слідчі органи кваліфікують його як менш тяжкий і, отримуючи сумнівну відмову особи від захисника, позбавляють її права своєчасно мати захисника на стадії досудового розслідування. ЄСПЛ зазначив, що, зокрема, у справах «Яременко проти України», «Леонід Лазаренко проти України», обставини матеріалів провадження давали підстави підозрювати існування прихованої мети під час попередньої кваліфікації злочину. Тож у результаті здійснення слідчим дискреційних повноважень стосовно кваліфікації розслідуваного злочину особа фактично була позбавлена належної правової допомоги [8].

В аналогічних рішеннях ЄСПЛ також визначив, що констатовані порушення не пов'язані з якимсь поодиноким випадком чи особливим поворотом подій у справі, а є наслідком багатьох тотожних недоліків регуляторної та адміністративної практики органів влади держави, що є результатом практики, несумісної з положеннями Конвенції, у зв'язку з чим особа, права якої порушені, не має ефективних засобів юридичного захисту. Щодо подолання вказаних прогалин, як зазначено Урядовим уповноваженим у справах ЄСПЛ у щорічному звіті про результати його діяльності у 2012 р., прийнятий КПК України 2012 р. містить концептуальні положення з цього питання, зокрема щодо питань участі захисника у справі та допустимості доказів, які сприятимуть усуненню законодавчих недоліків, котрі лежали в основі порушень, констатованих у справі «Балицький проти України» [9].

Як свідчить дослідження, в ст. 52 чинного КПК України «Обов'язкова участь захисника», на відміну від КПК України 1960 р., розширено перелік випадків обов'язкового забезпечення захисника в кримінальному провадженні, зокрема закріплено обов'язкову участь захисника при розслідуванні особливо тяжких злочинів та у разі необхідності реабілітації померлої особи. Крім того, положеннями п. 3 ч. 2 КПК України передбачено, що порушення права особи на захист є істотним порушенням прав людини й основоположних свобод. Тобто будь-які докази, отримані внаслідок порушення прав та свобод людини, є недопустимими. Слід зазначити, що ще за часів дії КПК України 1960 р. на таку недопустимість вказав і Конституційний Суд України. Зокрема, в рішенні щодо офіційного тлумачення положень частини 3 статті 62 Конституції України було констатовано, що обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом. Зазначене положення слід розуміти так, що обвинувачення у вчиненні злочину не може ґрунтуватися на фактичних даних, одержаних у результаті оперативно-розшукової діяльності уповноваженою на те особою без дотримання конституційних положень або з порушенням порядку, встановленого законом, а

також одержаних шляхом вчинення цілеспрямованих дій щодо їх збирання і фіксації із застосуванням заходів, передбачених Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність», особою, не уповноваженою на здійснення такої діяльності [10]. Таким чином, наведені положення мають важливе процесуальне значення щодо попередження порушення підпункту «с» пункту 3 статті 6 Конвенції, зокрема щодо ефективного забезпечення права на захист, а також права не свідчити проти себе. Однак, незважаючи на вдосконалення кримінального процесуального законодавства України з дослідженого питання, у практичній діяльності продовжується допущення фактів порушення права на захист, у зв'язку з чим підозрюваний, обвинувачений позбавлені можливості відстоювати свої права та законні інтереси саме за допомогою професійного адвоката. Так, у рішенні по справі «Тарасов проти України» від 31 жовтня 2013 р. (статусу остаточного набуло 31 січня 2014 р.) ЄСПЛ вказав на порушення пункту 1 статті 6 Конвенції щодо права заявника не свідчити проти себе, а також пункту 1 та підпункту «с» пункту 3 статті 6 Конвенції щодо права заявника на захист, у результаті чого Суд констатував незабезпечення особі права на захист із тієї причини, що відмова від захисника і процесуальні документи, які підтверджують таку відмову, були сумнівними та неоднозначними [11]. У свою чергу, у рішенні по справі «Юрій Волков проти України» від 19 грудня 2013 р. ЄСПЛ вказав на порушення права на захист у зв'язку з проведенням першого допиту в кримінальному провадженні в якості підозрюваного за відсутності захисника [12].

Для недопущення таких негативних фактів, зокрема, як один із шляхів вирішення цієї проблеми Урядовим уповноваженим у справах ЄСПЛ було запропоновано суворе дотримання слідчими, прокурорами та суддями норм Кримінального процесуального кодексу України, а також застосування у своїй практиці правових позицій Європейського суду щодо забезпечення особі права на справедливий суд, необхідності дотримання розумних строків розгляду справ [13]. Крім цього, слід зазначити, що в положеннях ч. 2 ст. 45 КПК України 1960 р. було передбачено обов'язкову участь захисника в апеляційному суді у випадках, що передбачали таку участь при провадженні дізнання, досудового слідства і в розгляді кримінальної справи в суді першої інстанції, якщо в апеляції ставиться питання про погіршення становища засудженого чи виправданого. Проте в чинному КПК України таке положення не передбачено. Водночас, як відомо, при прийнятті нових законів не повинно допускатися звуження прав, свобод та законних інтересів особи, навіть якщо воно має тимчасовий характер.

На сьогодні у положеннях міжнародних правових актів здебільшого закріплено основоположні засади

захисту прав, свобод та законних інтересів особи. При цьому не існує комплексного правового акта щодо забезпечення права на захист. З приводу цього Я. М. Жукорська слушно зазначила, що на міжнародному рівні варто більш детально напрацювати положення щодо діяльності адвокатури, надати їм форму багатосторонньої конвенції, яка могла би стати своєрідним засобом гармонізації норм національного законодавства в цій сфері [14, с. 241], що ми підтримуємо. Подібну думку висловив М. Р. Аракелян, який відзначив, що у зв'язку з тим, що на сьогодні не існує єдиних міжнародно-правових стандартів функціонування адвокатури, даний інститут в рамках окремих національних правових систем орієнтується як на історичні традиції правозахисної діяльності та місце адвокатури в даній системі, так і на розроблені міжнародно-універсальні та міжнародно-регіональні правові акти в даній сфері [2, с. 147–148]. На нашу думку, до цього доцільно додати, що, зважаючи на специфіку кримінального судочинства, де на відміну від адміністративного, цивільного та іншого судочинства можливе тимчасове обмеження прав, свобод та законних інтересів особи, а також зловживання правоохоронних органів і суду в питаннях щодо необхідності забезпечення захисника, особливо коли мова йде про обов'язковість його участі, це питання є досить важливим. Більш того, дане питання набуває свого загострення, оскільки ЄСПЛ констатує систематичне несприйняття і невиконання рішень, у тому числі в частині забезпечення захисника в кримінальному судочинстві. Це підтверджується й позицією Ж. П. Кости, який зазначив, що рішення ЄСПЛ закликають державу-відповідача запровадити ефективний правовий механізм, який допоможе виправити ситуацію і забезпечити, щоб заяви, які перебувають на розгляді або будуть представлені в майбутньому, були належним чином розглянуті на національному рівні [15, с. 13]. Так, для подолання такої негативної ситуації, на думку В. Святоцької, необхідно змінити ставлення забезпечення до прав людини в Україні крізь призму Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, а також змінити та вдосконалили рівень правової культури. А це, у свою чергу, можна здійснити, подолавши основні проблеми дотримання прав людини [16, с. 112], що ми підтримуємо.

Висновки. Таким чином, можна зазначити, що, незважаючи на позитивні зміни в чинному кримінальному процесуальному законодавстві України, на сьогодні національні суди дуже рідко використовують і посилаються на відповідні положення Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод та рішення Європейського суду з прав людини. Втім, підняті питання не є вичерпними і підлягають окремому дослідженню або науковому вивченню.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Яновська О. Г. Європейські стандарти надання безоплатної правової допомоги в кримінальному судочинстві: проблеми реалізації в Україні / О. Г. Яновська // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. – 2013. – № 6-1 том 2. – С. 199–202.
2. Аракелян М. Р. Международно-правовые стандарты адвокатской деятельности и их адаптация в правозащитную систему Украины / М. Р. Аракелян // Юридичний науковий електронний журнал. – 2014. – № 3. – С. 147–151.

3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 13. – Ст. 270.
4. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI // Голос України № 90–91 (5340–5341) від 19.05.2012. – С. 9–49.
6. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2006. – № 30. – Ст. 260.
7. По результатам діяльності Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2013 році : Щорічний звіт // Офіційний веб-сайт Міністерство юстиції України <http://www.minjust.gov.ua/9329>
8. Рішення Європейського суду з прав людини по справі «Балицький проти України» від 03.11.2011 р. (остаточне від 03.02.2012) // Офіційний вісник України від 14.05.2012 – 2012 р., № 34, стор. 463, стаття 1293.
9. Про результати діяльності Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2012 року : Щорічний звіт від 30.01.2013 // Офіційний веб-сайт Міністерство юстиції України <http://www.minjust.gov.ua/9329>
10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Служби безпеки України щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 62 Конституції України від 20.10.2011 р № 12-рп/2011
11. Рішення Європейського суду з прав людини по справі «Тарасов проти України» від 31.10.2013 р. (остаточного від 31.01.2014 р.) www.minjust.gov.ua/file/37845
12. Рішення Європейського суду з прав людини по справі «Юрій Волков проти України» від 19.12.2013 р. // Офіційний вісник України від 22.07.2014 – 2014 р., № 56, стор. 235, стаття 1544.
13. Подання щодо вжиття заходів загального характеру, необхідних для використання рішень Європейського суду з прав людини, що набули статусу остаточного в I кварталі 2014 року : Лист Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини від 28.03.2014 № 12.0.1-9/3244 <http://vl.arbitr.gov.ua/userfiles/file/sud5004/Podannya%20ESPL.pdf>
14. Жукорська Я. М. Міжнародно-правове регулювання діяльності адвокатури: загальні засади / Я. М. Жукорська // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2014. – Вип. 1. Том 3. – С. 238–241.
15. Коста Ж. П. Роль національних судів та інших органів державної влади у захисті прав людини в Європі / Ж. П. Коста // Право України. – 2011. – № 7. – С. 11–15.
16. Святоцька В. Практика Європейського суду з прав людини у діяльності українських адвокатів: проблемні аспекти / В. Святоцька // Право України. – 2011. – № 7. – С. 111–114.